

GRUPA 484

Pukovnika Bacića 3

B e o g r a d

Tel./Fax. 381 11 2660 972, 2660 973, 2664 856, 2664 866

PIB 101516043 * MATIČNI BROJ 17151274

E – mail: office@grupa484.org.rs

Website: www.arupa484.org.rs

Odliv mozgova iz Srbije - problemi i moguća rešenja

Maj 2010.

Sadržaj

Uvod

- 1. Šta je odliv mozgova?**
- 2. Trajne i privremene migracije – odliv mozgova ili protok znanja**
- 3. Podaci o odlivu mozgova**
- 4. Razlozi za odlazak iz zemlje**
- 5. Pregled programa i politika privlačenja mozgova i sprečavanja odliva**
 - 5.1. Pravni i institucionalni okvir**
 - 5.2. Baze podataka o stručnjacima**
 - 5.3. Programi i projekti u cilju privlačenje mozgova**
 - 5.4. Programi podsticanja mobilnosti i stručnog usavršavanja**
 - 54.1. Programi EU u Srbiji u oblasti stručnog usavršavanja i mobilnosti**

Zaključak

Uvod

Zbog ratova, međunarodne izolacije, ekonomske krize i društvenih potresa u Srbiji tokom devedesetih godina prošlog i u prvoj deceniji 21. veka, došlo je do velikog talasa migracije ljudi sa visokim kvalifikacijama, velikim potencijalom i izuzetnim sposobnostima. I dalje je značajan procenat visokokvalifikovanih radnika u ukupnom broju migranata, upravo sada kad su ti ljudi sa specifičnim znanjima i veštinama, najpotrebniji društvu koje prolazi kroz težak period tranzicije. Dijaspore uvek novčanim transferima pomaže zemlju porekla, ali osim investicija i novčanih doznaka, kod visokostručnog kadra mnogo je bitnija mogućnost transfera znanja i tehnologije koja može povećati produktivnost i ekonomski razvoj.

U javnosti se vodi rasprava ovoj temi, a država je prepoznala nužnost korišćenja znanja svojih visokokvalifikovanih građana u inostranstvu, ne ograničavajući se isključivo na privlačenje kapitala pripadnike dijaspore. Grupa 484 u saradnji sa Balkanskim fondom za demokratiju i Evropskim fondom za Balkan sprovodi istraživanje o odlivu mozgova¹ u regionu Jugoistočne Evrope. Cilj je da se identifikuju politike zemalja u regionu (Srbije, Crne Gore, Makedonije, Bosne i Hercegovine i Albanije) po pitanju odliva mozgova u sklopu evropskih integracija i da se sve zainteresovane strane upoznaju sa obimom, posledicama i merama preduzetim u cilju prevazilaženja negativnih efekata ove pojave.

Radi dobijanja relevantnih informacija o stanju u Srbiji, članovi projekatog tima Grupe 484 vodili su polustrukturisane intervjuje sa predstavnicima većine relevantnih institucija i organizacija koji mogu da daju bolji uvid u praksu i politike u vezi sa odlivom mozgova. Sprovedeno je i desk istraživanja relevantnih dokumenata, izveštaja i analiza pojave odliva mozgova u Srbiji i drugim zemljama u Evropi i svetu. U drugoj fazi projekta, predviđeno je istraživanje koje bi svojim nalazima trebalo da pomogne razvoj politika i programa koji podstiču mobilnost visokokvalifikovanih građana Srbije, a sprečavaju njihov odliv, odnosno njihov trajni odlazak, gubitak kontakta i prestanak saradnje.

Kao rezultat istraživanja i intervjuja, u ovoj fazi projekta, napravljen je dokument o stanju u Srbiji sa fokusom na dostupnost podataka o odlivu mozgova i mogućnosti za njihovo ažuriranje, aktivnosti institucija i organizacija u oblasti odliva mozgova, kao i na procenu uticaja sadašnjih politika i programa prema ovoj pojavi. Dokument analizira vezu između migracija i ekonomskog razvoja, daje preporuke za „privlačenje i očuvanje znanja“ i pokušava da napravi distinkcije između onoga što određujemo kao odliv mozgova, i onoga što bi trebalo da bude mobilnost i protok znanja.

¹ Pojam odliv mozgova u ovom tekstu smatramo ustaljenom sintagmom sa jasnim značenjem i zato ga pišemo bez navodnika osim u nekoliko svesno napravljenih izuzetaka. Isti pristup imamo i u odnosu na srodne pojmove: privlačenja mozgova, sprečavanje odliva i sl.

1. Šta je odliv mozgova?

Kovanica odliv mozgova *brain drain* definiše gubitak zemlje odlaskom naučnika, istraživača, inženjera, kulturnih radnika i drugih visokokvalifikovanih građana. Međutim, uprkos nabrojanju predstavnika kvalifikovanog ili obrazovanog dela populacije veoma je teško odrediti šta odliv mozgova uistinu predstavlja. Kad kažemo da je neko visokokvalifikovan, obično podrazumevamo ono što visokokvalifikovani nije – nije manuelni radnik i ne obavlja posao za koji nisu potrebne visoke kvalifikacije.

Ne postoji univerzalna definicija šta bi to bila „migracija visokokvalifikovane radne snage“. Ukoliko se kao kriterijem uzme univerzitetska diploma, visokokvalifikovani ljudi sigurno obuvataju naučnike i tehničare. Opet, mnogi ljudi sa fakultetskom diplomom rade poslove koji ne zahtevaju visoku kvalifikovanost i stručnost. Iskustvo pre nego formalno obrazovanje igra ulogu kad su u pitanju migracije umetnika i sportista.²

Sve do Drugog svetskog rata miganti u potrazi za boljim životom, bili su uglavnom najsiromašniji i najmanje obrazovani pripadnici neke zemlje. Prvi put izraz „odliv mozgova“ pojavio se u izveštaju Kraljevskog društva iz Londona 1963. godine koji je opisivao egzodus britanskih naučnika u Sjedinjene Američke Države.³

Tokom 60-tih i 70-tih godina prošlog veka ovaj termin upotrebljava se da opiše migraciju stručnjaka i naučnika iz zemalja u razvoju u razvijene zemlje. Termin se koristi i za raspostranjenu pojavu da studenti iz siromašnih zemalja ostaju u razvijenim zemljama nakon studiranja.

Odluka da se emigrira često se javlja u samoj fazi studiranja. Isto tako, zbog nemogućnosti dobijanja posla, to predstavlja jedini način da se zadrži pravo boravka u zapadnoj zemlji. Veliki broj ljudi nastavlja školovanje u zreloj dobi, upisujući post-doktorske studije i često prvi dobro plaćeni posao dobijaju tek sa 35 ili 40 godina.⁴ Strah od bezobzirnosti s kakvom se tržišni sistem zapadnih zemalja odnosi prema naučnicima i intelektualcima sprečio je mnoge da emigriraju, a nezadovoljstvo životom u zapadnim zemljama podstakao je ili podstiče na povratak. Opet, za očekivati je da najkvalifikovaniji traže sredinu gde bi njihova struka bila dobro plaćena i cenjena. Oskudica u stručnjacima i odlazak najkvalifikovanijih ljudi, zemlju u razvoju stavlja u situaciju da ostaje bez kadra koji može da pomogne revitalizaciji njene ekonomije.

² Sveva Avveduto, Carolina Brandi, *Defining Brain Drain, Evolution of Theories of Brain Drain and Migration of Skilled Personnel and Human, Brain and Knowledge Mobility*, UNU-MERIT, Maastricht, 2004.

³ *Ibid.*

⁴ Institute for the Study of International migration, *Migration and Economic Development*, Lexington Books, 2006. p 31.

Iza odluke da se emigrira stoje različiti motivi: ekonomski, želja da se spoji sa porodicom ili da se zatraži politički azil ukoliko je zemlja zahvaćena ratom i socijalnim turbulencijama. Mnogi državljani Srbije, zbog ratnih zbivanja na području bivše Jugoslavije i međunarodne izolacije, gledali su da devedesetih upišu fakultete u zapadnim zemljama i nastave život tamo bez primarnog motiva da grade svoje stručne kapacitete. Nekoliko studija pokazuju da se masovna emigracija iz Istočne Evrope tokom devedestih više bila *brain waste* (traćenje kapaciteta) jer je veoma malo ljudi iz tih zemalja našlo zaposlenje koje odgovara njihovim kvalifikacijama.⁵ Veliki broj ljudi iz zemalja u razvoju, u cilju ekonomskog opstanka, rade poslove u razvijenim zemljama ispod svojih kvalifikacija, ni na koji način neusavršavajući i uvećavajući svoja stručna znanja stečena u zemlji porekla. U tom slučaju kapacitet ličnosti i zemlje u oblasti obrazovanja je izgubljen, a šteta je nenadoknativa.

2. Trajne i privremene migracije – odliv mozgova ili protok znanja

Pri pokušaju da se odredi šta bi to bile „migracije visokokvalifikovanih“, pojavu treba posmatrati s aspekta migranta, zemlje emigracije i zemlje porekla i poslodavca.⁶ Koncepti koji opisuju pojavu odliva mozgova najčešće polaze od analize odluke osobe sa visokim obrazovanjem da emigrira, i kakve efekte njegov odlazak može da ima na njegovu zemlju porekla. Ukoliko se pojava posmatra sa stanovišta visokorazvijene zemlje, zemlje emigracije, onda presudnu ulogu imaju politike tih zemalja da privuku visokokvalifikovanu radnu snagu. To je slučaj sa Evropskom unijom (EU) koja stručnjacima koji su joj potrebni izdaje Plavu kartu (*Blue card*) kao dozvolu za boravak i rad. To je politika koja crpi, najčešće tehnička znanja stručnjaka zemalja u razvoju, kako bi se uvećalo bogatstvo razvijene zemlje. Ovdje se može govoriti o obrnutom tehnološkom transferu iz zemlje u razvoju u razvijenu zemlju.⁷

Mobilnost naučnog i tehničkog kadra se percipira kao nešto pozitivno dok „odliv mozgova“ ima isključivo negativnu konotaciju. Pitanje je da li ove dve pojave mogu strogo da se podele i pod kojim uslovima jedan proces prelazi u drugi. Ukoliko osoba nastavi posle studija u zemlji porekla da radi u razvijenoj zemlji tu može da se govori o gubitku za zemlju porekla koja je uzalud uložila novac u obrazovanje i obuku tog kadra. Ukoliko dođe do povratka njegovog znanja kao već oformljenog stručnjaka (jer u uslovima globalizacije i interneta često nije potreban fizički povratak u zemlju porekla) onda možemo govoriti da je u pitanju „dobitak u mozgovima“, *brain gain*.

Ipak, da li samo u slučaju trajnog odlaska visokokvalifikovanog kadra i njegovog trajnog prekida sa zemljom porekla možemo da govorimo o odlivu mozgova? Sa stanovišta

⁵ Sveva Avveduto, Carolina Brandi, *Defining Brain Drain, Evolution of Theories of Brain Drain and Migration of Skilled Personnel and Human, Brain and Knowledge Mobility*, UNU-MERIT, Maastricht, 2004.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*

poslodavca, u vreme globalizacije, mnoge multinacionalne kompanije postale su veliki činilac migracija njihovog najkvalifikovanijeg osoblja. Konsultantske firme često šalju zaposlene u firmu klijenta u periodu od 6 do 24 meseca u zemlji i inostranstvu, s ciljem da steknu nova znanja iz posebnih industrija ili da nadgledaju primenu programa i prenesu svoja znanja. Ovo je dobar primer cirkulacije znanja, a ne odliva mozgova.

Sve to može da zamuti perspektivu gubitka ili dobitka zemlje porekla ukoliko se uzme u obzir da se stručnjaci i kvalifikovani radnici često vraćaju posle određenog perioda provedenog u inostranstvu. Sigurno se može označiti kao dobra, pojava da akademik, ili već formirani stručnjak, koji se specijalizuje u inostranstvu u oblasti koja nije dovoljno razvijena u njegovoj zemlji, po povratku, znanje koristi u interesu svoje zemlje. Na ovaj način nedovoljno razvijena zemlja dolazi u posed naučnog i tehničkog znanja zahvaljujući svojim građanima koji su jedino migriranjem mogli da budu uključeni u proces sticanja novih informacija, naprednog znanja i ovladavanja superiornom tehnologijom.

Isto tako, evidentno je da moraju da postoje određeni uslovi u zemlji porekla kako bi ovakav poželjan razvoj zaživeo. Zemlja porekla mora da ima dovoljno veliki korpus naučnika i da zadrži naučni i ekonomski potencijal kako bi stručnjaci bili zainteresovani za povratak i bili u stanju da učestvuju u daljem razvoju zemlje. U suprotnom može doći ne samo do opadanja tehnološkog i naučnog nivoa zemlje zbog gubitka ljudskog potencijala, već će i sposobni studenti biti prinuđeni da se specijalizuju u inostranstvu, kao i da tamo ostanu. Na žalost, to ne znači da će time osloboditi nekom radno mesto u zemlji porekla, pogotovo kada se radi o najkvalifikovanijima za kojima uvek postoji potreba, a u kojima zemlje u razvoju po pravilu oskudevaju.⁸

Ono što može da pogorša problem je progresivna privatizacija naučnog istraživanja, gde se privatne korporacije trude da ovladaju tehnologijama i naukom sa najvećim tržišnim potencijalom i uopšte nisu zainteresovane da se umrežavaju kako bi delili svoja znanja. Takođe, kad su u pitanju multinacionalne kompanije ostaje nejasno kako eventualno angažovanje lokalne radne snage može da uveća potencijal zemlje, jer po pravilu rukovodeća mesta, zauzimaju stranci i samo se oni rotiraju, putuju, usavršavaju i menjaju mesta boravka, pošto ne postoji interes da se znanje (*know-how*) poveri lokalnoj radnoj snazi. U Srbiji u top-menadžmentu stranih kompanija često sedi samo jedan srpski državljanin koji najčešće služi kao „oficir za vezu“ sa lokalnim političarima i ekonomskim establišmentom.

Sve studije o mobilnosti govore kako pored finansijskih i ličnih motiva i bolja organizacija sistema i uslova u kojima istraživači rade igraju značajnu ulogu pri odluci da se migrira. Pogoršanje uslova za rad u zemlji porekla može da dovede do toga da nešto što je inicijalno bilo privremena migracija postane stalna. Ako odlazak naučnika ili tehničara dovodi do toga da su gubici zemlje porekla veći nego dobitak, onda možemo da govorimo o odlivu mozgova, u protivnom možemo da govorimo o „mobilnosti“ ili „umrežavanju“. Pitanje je kako i da li da tako shvaćene „gubitke“ i „dobitke“ možemo da merimo.

⁸ *Ibid.*

U Srbiji nije sprovedeno istraživanje o posledicama odlaska visokokvalifikovanih kadrova za razvoj nauke i za privredu zemlje. Međutim, istraživanje⁹ odliva mozgova u Albaniji ukazuje na moguće posledice ovog fenomena. Istraživanje je pokazalo da su njihovi univerziteti i istraživačke institucije, u periodu od 1991. do 2005. zbog emigriranja predavača i istraživača, izgubile minimum 4.500 meseci predavanja i vežbi u korist stranih institucija. Taj broj meseci jeste duplo veći od broja meseci edukacija koje su institucije visokog obrazovanja u Albaniji realizovale kroz projekte TEMPUS 1 i 2 u periodu od 1992. do 2005. Predavači i istraživači koji su ostali u albanskim institucijama naveli su sledeće probleme sa kojima su se suočili zbog odlaska kolega: smanjenje konkurentnosti i kvaliteta rada, raspadanje istraživačkih timova, smanjenje motivacije istraživača za višegodišnja istraživanja i usmerenost na kratkoročne projekte, gubitak „institucionalnog (istraživačkog) pamćenja“ i poteškoće u prenošenju znanja i iskustva sa generacije na generaciju. Takođe, emigriranje visokokvalifikovane snage „šalje negativne“ signale potencijalnim investitorima za ulaganje u zemlju u kojoj je ekonomska i politička budućnost nesigurna usled odlaska najboljih. Konačno, dugoročno, kroz emigriranje visokokvalifikovanih stručnjaka, zemlja ne gubi samo sadašnji, već i budući ljudski kapital. Visokokvalifikovani stručnjaci će pre nego druge vrste emigranta povesti sa sobom svoju porodicu, pogotovo decu za koju je verovatnije da će isto tako krenuti stopama svojih roditelja i postati visokokvalifikovani stručnjaci.

3. Podaci o odlivu mozgova

S vremena na vreme u medijima se objavljuju teze da Srbija ostaje bez svoje budućnost, pri čemu se navode brojke odlaska mladih i visokoobrazovanih kojima je nemoguće odrediti poreklo i statističku osnovu. U javnosti se često pominje brojka od 600.000 obrazovanih koji su napustili zemlju tokom devedesetih. Ova procena je preterana imajući u vidu da je u Srbiji prema popisu stanovništva 1991. bilo 564.304 ljudi sa višim i visokim obrazovanjem.

Ne postoji neki opšteprihvaćeni i standardizovani instrument za praćenje i proučavanje migracije visokoobrazovanih. Malo ima dostupnih podataka i u zemlji porekla i u zemlji migracije. Razlog je između ostalog taj, što je reč o migracijama koje nisu do kraja transparentne, delom zbog motiva odlaska (samorazvojni i obrazovni činioci odlaska), ali i zbog opsega odliva. Kad se problem postavi na opštu ravan reč je o brojčano maloj populaciji. Međutim, u celokupnom kontekstu odlaska visokoobrazovanih, odliv naučnika je značajan jer je suma obrazovanja takve populacije najveća, a vrednost za društvo u obrazovnom i razvojnom pogledu najviša.¹⁰ Oni takođe ne predstavljaju „problem“ za društvo u kome se nalazi da bi o njima bila vođena posebna statistika.

⁹ UNDP, *From Brain Drain to Brain Gain: Mobilising Albania's Skilled Diaspora*, Tirana 2006

¹⁰ Mirjana Adamović, Silva Mežnarić, *Potencijalni i stvarni "odljev" znanstvenog podmlatka iz Hrvatske: empirijsko istraživanje*, Revija za sociologiju 34 (3-4): 143-160, Zagreb, 2003.

Migracije stanovništva Srbije tokom devedesetih godina prošlog veka razlikuju se u odnosu na ranije migracije, jer je došlo do masovnog iznuđenog iseljavanja znatnog dela stanovništva. Značajan deo migranata iz 90-tih čini radno sposobno stanovništvo mlađeg uzrasta.

“Na osnovu istraživanja koje su tokom 1993, 1994. i 1995. godine sproveli Ministarstvo za nauku i tehnologiju Republike Srbije i Institut za međunarodnu politiku i privredu, u periodu od 1979 - 1994. godine u inostranstvo je otišlo blizu 1.300 istraživača (najviše diplomiranih i doktora nauka iz oblasti prirodnih nauka) koji su bili zaposleni u naučnoistraživačkim ustanovama.”¹¹ Analize pokazuju da njihova starosna struktura u najvećem broju slučajeva iznosi manje od 40 godina.¹²

Prema podacima ankete Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta (ISFF) u Beogradu o karakteristikama migracija 1994. i 1999. godine, u periodu devedesetih na duže vreme, i verovato trajno, iselilo se 5% ukupnog stanovništva, što je više nego u ranijim decenijama (1971 - 2,5%, 1981 - 3,6%, 1991 - 3,9%). Prema podacima dobijenih anketom ISFF izrazitu većinu (91%) čine osobe mlađeg i srednjeg uzrasta (manje od 40 godina i to najčešće studenti i ljudi sa visokim obrazovnjem (1994. godine 44%, 1999. godine 48% ispitanika imalo je više od 13 godina školovanja) Prema ovom istraživanju, Srbija je tokom 90-ih gubila znatan deo svoje najbolje potencijalne radne snage.¹³ Prema podacima Ekonomske komisije UN za Evropu u periodu 1991-1993. iz republika bivše SFRJ emigriralo je između 800.000 i milion ljudi. Procena je da je 2% bilo visokoborazovano.¹⁴

Tokom 1993. SAD su primile 422 stručnjaka iz bivše SFRJ, a Kanada je iste godine izdala više od 7.000 useljeničkih viza, s tim da gotovo četvrtinu tog broja čine visokostručni ljudi. Od 1992. godine, raspada SFRJ, do 2007, SAD su izdale 62.745 useljeničkih viza, Kanada (1992-2006) 33.153 useljeničke vize i Australija oko 29 hiljada useljeničkih viza građanima Srbije i Crne Gore.¹⁵ Među iseljenim bilo je više od 10% sa univerzitetskom diplomom.

¹¹ Vladimir Grečić, Đuro Kutlača, Vlastimir Matejić, Obrad Mikić: *Migracije visokostručnih kadrova i naučnika iz SR Jugoslavije*, Institut za međunarodnu politiku i privredu i Ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu, Beograd, 1996; Isto navedeno u; Marko Nikolić, *Položaj građana SCG u evropskim zemljama*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd 2005.

¹² *Ibid.*

¹³ Silvano Bolčić, *Iseljavanje radne snage i odliv mozgova iz Srbije tokom 90-tih*. u: Silvano Bolčić i Anđelka Milić (ur.) *Srbija krajem milenijuma - razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Filozofski fakultet - Institut za sociološka istraživanja, Beograd, 2002.

¹⁴ Navedeno u: Vladimir Grečić, Đuro Kutlača, Vlastimir Matejić, Obrad Mikić: *Migracije visokostručnih kadrova i naučnika iz SR Jugoslavije*, Institut za međunarodnu politiku i privredu i Ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu, Beograd, 1996

¹⁵ *Settler Arrivals 1991/92 to 2006/07*. States and Territories, Canberra, Commonwealth of Australia, 2008; *Facts and Figures. Immigration Overview. Permanent Temporary Residents, Canada, 2008*; *2004 Yearbook of Immigration Statistics*, U.S. Department of Homeland Security, 2005; *2007 Yearbook of Immigration Statistics*, U.S. Department of Homeland Security, 2008, navedeno u: Vladimir Grečić, *Bolje korišćenje talenta kao faktor povećanja konkurentnosti*, u: *Ekonomski-finansijski odnosi Srbije sa inostranstvom*:

Pored toga, mnogi iz Srbije i Crne Gore imaju ne - useljeničku vizu (privremeni rad i boravak). SAD su fiskalne 2002 - 2003. godine primile iz Srbije i Crne Gore, na privremeni rad radnike sa posebnim zanimanjima (H1B viza), ukupno 454 lica. Među njima je, iste fiskalne godine, bilo 26 u kategoriji radnika sa izuzetnim sposobnostima i dostignućima. Pored toga, u istom periodu, SAD su izdale 790 viza po osnovu razmene i 1.535 viza studentima koji studiraju u ovoj zemlji, a studentska migracija je prethodnik odliva mozgova.¹⁶

Profesor Vladimir Grečić navodi istraživanja drugih poznavalaca migracija visokih stručnjaka (Federic Docquier and Hillel Rapoport), prema kojima je država Srbija i Crna Gora (podaci su iz 2005. dok je još postojala Državna zajednica Srbija i Crna Gora) imala 149.065 iseljenih stručnjaka, zauzimajući 24. mesto na listi zemalja sa najvećim brojem iseljenih stručnjaka.¹⁷

4. Razlozi za odlazak iz zemlje

U literaturi koja obrađuje odliv mozgova, spoljni činioci koji privlače ljude da se usele u određenu zemlju su tzv. *pull* faktori, a unutrašnji koji ih podstiču da odu nazivaju se *push* faktori. Činioci koji privlače stručnjake da odu uključuju visoke zarade u zemljama prijema, bolje uslove rada i veće mogućnosti za napredak u profesiji. Kao *pull* faktori javljaju su i sticanje viših kvalifikacija i iskustva, sigurnija životna sredina i bolji uslovi koji se odnose na porodicu. Opšti podsticajni motivi za odlazak su besperspektivnost i nemogućnost naučnog usavršavanja.

Loši ekonomski uslovi, često nisu dovoljni da prisile nekog da ode. Najčešće je ekonomska situacija, kombinovana sa lošom državnom upravom, onaj faktor koji podstiče visokostručne da odu. Kao podsticajni faktor za odlazak presudna je oligarhijska struktura - korumpirane, etablirane strukture koje nastoje da eliminišu nepoželjnu elitu. U zemljama gde vladavina prava jedva da se primenjuje, ljudi bez bilo kakvih sposobnosti i kvalifikacija imaju ogromne ambicije. Razlozi za emigraciju postaju etički.¹⁸ Tamo gde je kriterijum za napredovanje poslušnost, a ne stručnost, emigracija potencijalnih kritičara je za upravljačku oligarhiju je u stvari poželjna.

Nužnost nove strategije, Naučno društvo ekonomista da Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomskim fakultetom, 97-113, Beograd, 2009..

¹⁶ U.S. Immigration Yearbook, 2003, navedeno u: Vladimir Grečić, ponovljen citat.

¹⁷ Federic Docquier and Hillel Rapoport, "Skilled Migration: The Perspective of Developing Countries», *World Bank Research Paper* No. 3382, June 2007, navedeno u: Vladimir Grečić, ponovljen citat.

¹⁸ Vedran Horvat, *Brain Drain. Threat to Successful Transition in South East Europe?*, Southeast European Politics, Volume V, Number 1, May 2004.

Kada je reč o efikasnosti tržišta rada u Srbiji, analize Svetskog ekonomskog foruma¹⁹ pokazuju da je ona veoma niska. Najveće prepreke u povećanju spoljnoekonomske saradnje Srbije sa inostranstvom su: korupcija, politička nestabilnost, pristup finansijama i neefikasnost državne administracije. Ono što je posebno zabrinjavajuće jeste loša efikasnost korišćenja talenata (98. mesto među 133 zemlje). Ta efikasnost je sagledana kroz četiri pokazatelja: odnos zarada i produktivnosti; naslanjanje na profesionalni menadžment; odliv mozgova i učešće žena u radnoj snazi. Podaci pokazuju da je u Srbiji profesionalni menadžment zapostavljen, da država ne brine o svojim talentima i da pati od hroničnog odliva mozgova, budući da se nalazi na 132. mestu od ukupno 133 zemlje. Prema odrednici „odliv mozgova“, Srbija se nalazi iza Crne Gore (57. mesto), Hrvatske (98), Albanije (101), Bosne i Hercegovine (131) i Makedonije (125)

Srbija je na 110. mestu u svetu po rashodima preduzeća na istraživanje i razvoj. Nalazi se iza Hrvatske (49) i Crne Gore (59), a ispred Makedonije (114), Bosne i Hercegovine (122) i Albanije (126). Inače, po kvalitetu naučnoistraživačkih institucija, Srbija se nalazi na 54. mestu.

Činioci koji mogu zadržati osobu da odustane od riskantnih, migratornih poduhvata su: rešeno stambeno pitanje, kvalitet života uopšte (stanovanje, kultura, društveni život) i faktor sigurnosti radnog mesta. „Dobar odnos sa šefom“ i porodični razlozi mogu isto uticati na donošenje odluke o ostanku. Kad su u pitanju iskustva iz susednih zemalja, istraživanje o migracionom potencijalu mladih naučnika u Hrvatskoj upućuje na nezadovoljstvo perspektivom u instituciji i platom, kao i na nezadovoljstvo područjem istraživanja i složenošću radnih zadataka onih ispitanika koji ponekad ili često razmišljaju o odlasku. Takođe, nezadovoljstvo radom u instituciji, neodgovarajućim napredovanjem ili nesnalaženjem na području istraživanja, bavljenje neadekvatnim poslovima neprimerenim znanju i sposobnostima ispitanika kao i nedostatak opšte perspektive u instituciji. Na vrhu razloga za ostanak u Hrvatskoj grupišu se ekonomski motivi, dok je na skali odgovora važnosti za odlazak došlo do grupisanja naučnih motiva.²⁰

Između prvih deset motiva za ostanak nalaze se od “profesionalnih razloga” samo “znanstveno usavršavanje” i “područje znanstvenog rada”. Vrlo visoko mesto zauzimaju i “lični razlozi” (porodični) koji uslovljavaju odluku o ostanku. Odnosi s kolegama, uopšte karijera, područje naučnog delovanja jesu u “drugom krugu važnosti” za odluku o ostanku. Na dnu su lestvice visoki troškovi putovanja i smeštaja u inostranstvu; “ljubav za domovinu” nalazi se na zadnjem mestu razloga koje bi ispitanici imali prilikom donošenja odluke o ostanku.²¹

¹⁹World Economic Forum, *The Global Competitiveness Report 2009-2010*, Geneva 2009.

<http://www.weforum.org/pdf/GCR09/GCR20092010fullreport.pdf> (analiza i rangiranje zemlja zasnovano je delom na javnim podacima, a delom na anketi nosilaca aktivnosti u zemljama koje su obuhvaćene izveštajem, Ankete i analize konkurentnosti su sprovedene u 133 zemlje sveta, koje generišu preko 90% svetskog BDP i spoljne trgovine)

²⁰ Mirjana Adamović, Silva Mežnarić, *Potencijalni i stvarni “odljev” znanstvenog podmlatka iz Hrvatske: empirijsko istraživanje*, Revija za sociologiju 34 (3-4): 143-160, Zagreb, 2003.

²¹ *Ibid.*

Ispitanici koji su u Hrvatskoj dobili radnu ponudu iz inostranstva većinom su zadovoljni svojim poslom u zemlji (područjem istraživanja, složenošću radnih zadataka, sigurnošću radnog mesta te dostupnošću naučnih informacija) što govori da je reč o vrsnim stručnjacima koji se izvrsno kotiraju u poslu kojim se bave. “Međutim saznanje da se negde radi puno bolje te da iz takve sredine dolazi poziv za odlazak – jeste izgleda presudno.”²² Povežemo li to s činjenicom da je većina visokokvalifikovanih zainteresovanih za odlazak iz onih područja nauke koja čine “prednosnim područjima razvoja”, čiji se napredak većinom zasniva na eksperimentalnom radu koji zahteva odličnu naučnu sredinu, potvrđuje se pravilo iz istraživanja u Hrvatskoj da će mozgovi iz tih područja odlaziti tamo gde postoje najveće mogućnosti testiranja vlastitih sposobnosti.²³

5. Pregled programa i politika privlačenja mozgova i sprečavanja odliva

Pokušaj zadržavanja najkvalifikovnijih i najспособnijih za zemlju u razvoju kao što je Srbija, predstavlja izazov konkurenciji najboljim istraživačkim institutima u najbogatijim zemljama inostranstva. Na toj realnosti trebalo bi zasnivati politiku prema mladim stručnjacima u Srbiji, a programi u cilju korišćenja intelektualne snage dijaspore treba da se okrenu izazovu kako da se odliv mozgova preobratiti u njihovu cirkulaciju, jer je za najспособnije, obrazovanje u inostranstvu postalo sastavni deo njihove naučne karijere.

U Srbiji, na nacionalnom i lokalnom nivou postoje brojni programi privlačenja stručnjaka, akademske i omladinske mobilnosti i stručnog usavršavanja, koje sprovode državne institucije, obrazovne ustanove i nevladine organizacije. Pitanje je, međutim, koliko su takvi programi konzistentni, međusobno koordinisani i koliko su praćeni njihovi efekti.

Posebno je zabrinjavajuće što nakon interdisciplinarnih studija u zemljama EU, studenti i već formirani stručnjaci najčešće ne mogu da nastave obrazovanje u Srbiji bez polaganja diferencijalnih ispita, jer uprkos svim preuzetim obavezama u procesu evrointegracija, naš obrazovni sistem nije komplementaran sa obrazovnim sistemom EU.

5.1. Pravni i institucionalni okvir

Vlade Srbije usvojila je u februaru 2010. Strategiju naučnog i tehnološkog razvoja koja nudi rešenje za zaustavljanje odliva mozgova izgradnjom naučne i tehnološke infrastrukture, obezbeđivanjem zaposlenja i stanova za mlade naučnike i saradnjom sa stranim naučnim institucijama. Prvi korak u razvoju partnerstva sa dijasporom koji se

²² *Ibid.*

²³ *Ibid.*

navodi u Strategiji jeste identifikacija naših ljudi u inostranstvu i kreiranje baze podataka o njima, o projektima na kojima rade, o institucijama na kojima se nalaze i identifikacija modela saradnje kroz koji bi dali svoj doprinos razvoju nauke u Srbiji. Planira se i njihovo uključivanje u proces recenzije projekata u Srbiji, uključivanje u nacionalne projekte, kao i zapošljavanje naučnika koji dođu iz inostranstva - u institucijama i na fakultetima u Srbiji. Realizovaće se i program povratka naučnika koji će obuhvatati kraće i duže studijske boravke i obezbediće im se uslovi da okupe istraživačke timove i nabave neophodnu opremu za istraživanje.

Ministarstvo za dijasporu u nacrtu Strategije očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijaspore, kao i matične države i Srba u regionu ukazuje da je „jedan od najvećih problema Srbije migracija visokoobrazovanih ljudi, tzv. odliv mozgova. Glavni razlog za odlazak leži u slaboj mogućnosti za zapošljavanje i slabim uslovima za rad i napredovanje u odnosu na razvijene zemlje Evrope. Jedan od strateških ciljeva jeste “jačanje naučnog, tehnološkog, kulturnog, prosvetnog, sportskog i drugog razvoja zemlje – korišćenje znanja i veština na daljinu visokoobrazovane radne snage koja je otišla iz Republike Srbije.“ U cilju postizanja ovog cilja treba „u saradnji sa resornim ministarstvima i drugim institucijama raditi na izradi plana za korišćenje znanja i veština na daljinu visokoobrazovane radne snage koja je otišla iz Republike Srbije“.

Kao deo nastojanja da započne sistematsku brigu o mladima, Vlada Republike Srbije usvojila je 2008. godine Nacionalnu strategiju za mlade, kao i Akcioni plan za sprovođenje Strategije. U cilju uspostavljanja i daljeg unapređenja međunarodne saradnje u oblasti omladinske politike, kao centralni zadaci su saradnja sa evropskim institucijama, bilateralna saradnja sa zemljama u regionu i šire, kao i učešće u radu različitih međunarodnih tela zaduženih za omladinska pitanja. Donošenjem Uredbe o utvrđivanju programa o rasporedu i korišćenju sredstava za programe i projekte u oblasti omladinske politike u 2009. godini obezbeđeni su uslovi za intenziviranje međunarodne saradnje u okviru programa i projekata omladinskih udruženja.

Krajem 2003. godine Vlada Republike Srbije donela je zaključak koji uključuje Lisabonske preporuke iz 2000. godine²⁴, kao i "cilj od 3%" izdvajanja za istraživanje i razvoj (u nekim ravijanim zemljama, članicama Evropske unije, procenat izdvajanja za nauku iznosi 3 % bruto nacionalnog proizvoda (BNP)). Ovim zaključkom se predviđa da budžetsko izdvajanje za naučnoistraživačku delatnost dostigne iznos od 1% BNP. Izdvajanje za naučni razvoj je u Srbiji i dalje samo 100 miliona evra ili 0,3% BNP. Prema izjavi potpredsednika Vlade Srbije Božidara Đelića, ukoliko se ove godine krene sa primenom kredita Evropske investicione banke, odnos bi trebalo da se poboljša na 0,4 i 0,5 odsto BNP-a. Plan je da u 2015. godini Srbija dođe do jedan odsto BNP-a, od čega bi trećina trebalo da bude iz privatnog sektora.²⁵

²⁴ Lisabonske agende, ključni dokument Evropske unije, kojom se određuju ciljevi i prioriteti razvoja do 2010. godine.

²⁵ Preti nam novi odliv mozgova, 22 mart 2010. Press

Zakon o visokom obrazovanju (2005) ne reguliše saradnju visokoškolskih institucija i naučne dijaspore. U članu 66, propisana je mogućnost angažovanja gostujućeg profesora odnosno nastavnika, van teritorije Republike Srbije i bez raspisivanja konkursa. U stavu 3 člana 66, propisano je da se prava i obaveze lica koje je izabrano u zvanje gostujućeg profesora uređuju posebnim ugovorom i u skladu sa opštim aktom visokoškolske ustanove. Kada je reč o uslovima za izbor nastavnika, zakon propisuje opšte uslove za izbor, dok se bliži uslovi utvrđuju opštim aktom visokoškolske ustanove. Članom 104 Zakon bliže reguliše priznanje stranih visokoškolskih isprava.

U postupku priznavanja dokumenata radi nastavka školovanja u sistemu visokog obrazovanja, imaocu strane visokoškolske isprave utvrđuje se pravo na nastavak započetog visokog obrazovanja, odnosno pravo na uključivanje u odgovarajuće nivoe visokog obrazovanja. U postupku priznavanja radi zapošljavanja imaocu strane visokoškolske isprave utvrđuje se vrsta i nivo studija, kao i stručni, akademski, odnosno naučni naziv (stavovi 3 i 4).

5.2. Baze podataka o stručnjacima

U Srbiji, na nivou ministarstva, ni na nivou univerziteta, još uvek ne postoji uređen sistem praćenja naših ljudi u dijaspori i dešava se da određeni projekti budu pokrenuti, ali i ubrzo obustavljeni zbog novih izbora i promene vlasti, čak i kad je u pitanju izrada baze podataka naših ljudi u inostranstvu. Pored zvanične statistike, formiranje baze imena je jedan od načina dolaženja do tačnog broja ljudi koji su otišli iz zemlje, ali su pre svega značajne kao baze kontakata.

Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije pokrenulo je formiranje baze naučnika u dijaspori, na sajtu www.nauka.gov.rs. U Ministarstvu za dijasporu, pod pokroviteljstvom Jovana Filipovića, profesora organizacionih nauka, pre nekoliko godina uspostavljena je saradnja sa grupom studenata u inostranstvu iz čega je izrasla Grupa eksperata za prosperitet Srbije (GEPS) koja je istraživala mogućnosti ekonomskog doprinosa mladih stručnjaka iz inostranstva. Baza podataka sadržavala je nekoliko hiljadu kontakata, ali je nejasno da li je sada neko koristi.

Ministarstvo za dijasporu i Infostudov sajt za zapošljavanje www.poslovi.infostud.com otpočeli su saradnju stvaranjem jedinstvene Berze kadrova iz dijaspore i Berze poslodavaca iz Srbije koje nude posao mladima iz dijaspore. Projekat je omogućio predstavljanje kadrova iz dijaspore, sagledavanje mogućnosti za njihovo zapošljavanje, uključivanje mladih koji poseduju specifična znanja u poslovne tokove u Srbije i upoznavanje populacije mladih u Srbiji sa iskustvima ljudi koji žive i rade van matične države. Prva faza projekta završena je 2009. godine. Pristiglo je više stotina radnih biografija kandidata iz dijaspore, ali usled ekonomske krize projekat je obustavljen, a nastavak odnosno druga faza projekta očekuje se u toku 2010. godine.

U oktobru 2009. Međunarodna organizacija za migracije (IOM) kreirala je upitnik sa više od 60 pitanja sa akcentom na zapošljavanje i obrazovanje koje bi trebalo da popune

pripadnici srpske dijaospore od 15 do 30 godina. Prema IOM evidenciji do sada je popunjeno 1.200 upitnika. Rezultati istraživanja trebalo bi da posluže vlastima Srbije da definišu politiku prema radnim migracijama i ustanove merljive indikatore. Predviđeno je da se ovi podaci ažuriraju na godišnjem nivou kako bi se zapazili trendovi, ustanovile migracione strategije i definisali akcioni planovi.

World University Service (WUS) Austria raspolaže svojim kontaktima i podacima o ukupnom broju akademaca Srbije van zemlje. Prema rečima predstavnika WUS ta je baza znatno veća od baze Ministarstva za dijasporu i Ministarstva za nauku.

Baze visokokvalifikovanih mladih ili naučnika u dijaspori ima i Petnica, Fond za mlade talente, projekti „Basileus“ (Balkans Academic Scheme for the Internationalisation of Learning in cooperation with EU universities) i „Join EU SEE“ u okviru ERASMUS MUNDUS programa. Ne treba zaboraviti i na baze podataka stipendista inostranih stipendija - Chevening stipendija, Fulbrajt stipendija, Harvard kluba i sl. Takođe, postoji baza visokoobrazovanih iz Srbije u Velikoj Britaniji, udruženja građana *Serbian City Club* sa sedištem u Londonu.

U pokušaju pravljenja baza podataka naših ljudi u inostranstvu kao da je nedostajala koordinacija i rešenost da se takva baza održava i ažurira. Takođe, nerealno je očekivati da se ljudi iz inostranstva sami javljaju državnim institucijama u Srbiji, a da im se ne ponudi nešto za uzvrat. Prema rečima zaposlenih u Ministarstvu za dijasporu, da bi dijaspora funkcionisala kao „kanal Srbije prema svetu“, nužno je napraviti analizu koja bi uključivala preporuke za prevazilaženje svih manjkavosti u komunikaciji sa našim ljudima u inostranstvu. Te preporuke bile bi okrenute utvrđivanju potreba naših ljudi, kako bi država imala nešto adekvatno da im ponudi.

5.3. Programi i projekti u cilju privlačenje mozgova

Ministarstvo za dijasporu i Ministarstvo nauke pokrenuli su projekat u okviru koga se zainteresovanim pripadnicima naučno-istraživačke dijaospore, pod istim uslovima kao i za naučnike – istraživače iz Srbije, omogućava uključivanje na postojeće projekte koje finansira Ministarstvo nauke. Popunjavanjem priloženog upitnika zainteresovani iniciraju postupak koji će, s obzirom na naučnu kompetentnost i zainteresovanost kandidata za pojedine oblasti i projekte, rezultirati uključivanjem na odgovarajući projekat. Izbor projekata moguće je obaviti ili uz prethodne kontakte sa nekom od naučno-istraživačkih organizacija u Srbiji ili uz pomoć Ministarstva nauke.

Finansijskim aranžman Vlade Srbije i Evropske investicione banke obezbeđeno je 400 miliona evra za naučni razvoj, kao podsticaj mladim ljudima koji su napustili Srbiju da se vrate. Kredit će omogućiti poboljšanje rada naučnika u zemlji kroz infrastrukturne projekte. Predviđeno je da program ima dva segmenta:

1. izgradnja stanova za diplomce, odnosno buduće istraživače i stručnjake (1.000 nekomercijalnih stambenih jedinica u Novom Beogradu, u Bloku 32, u Novom Sadu, Nišu i Kragujevcu, koji bi trebalo da podmiru stambene potrebe povratnika i naučnika u zemlji) Stanovanje bi trebalo da bude rentalno, sa okvirnom starosnom granicom do 40 godina za njegove korisnike.

2. ulaganje u infrastrukturu (adaptacija opreme, nabavljanje nove tehnologije, itd) U krugu Tehnološkog fakulteta u Beogradu, kao primer dobre prakse već postoji inkubator sa 15 firmi koje vode mladi ljudi koji su i inženjeri i naučnici i preduzetnici.

Konkretni projekti Ministarstva nauke i tehnološkog razvoja su i²⁶:

- popravka zgrade PMF koja tone, Botaničke bašte i tehnološkog inkubatora na Zvezdari;
- preuzimanje šest hektara zemljišta za najveći centar za biomedicinu jugoistočne Evrope u sklopu Kliničkog centra Srbije;
- izgradnja tehnološkog inkubatora u Nišu;
- izgradnja centra za promociju nauke u bloku 39 na Novom Beogradu;
- formiranje centra za matične ćelije u Kragujevcu.

Ministarstvo za dijasporu pokrenulo je projekat besplatnog studiranja za 100 studenata iz dijasporu na osnovnim, master i doktorskim studijama u Srbiji. Projekat koji se realizuje u okviru strategije Ministarstva za dijasporu, za povratak mladih iz inostranstva, podržalo je 24 fakulteta iz Beograda, Niša, Novog Sada, Kragujevca, Kraljeva i Kruševca.

Ministarstvo za dijasporu već treću godinu uz određene modifikacije sprovodi projekat *Brain gain*, koji u sadašnjem obliku omogućava postdiplomcima, građanima Srbije da obavljaju letnju praksu u stranim kompanijama koje posluju u Srbiji. British American Tobacco i Gorenje su neke od tih firmi. U Ministarstvu za dijasporu kažu da za sada ne postoji veliko interesovanje za takvu praksu i da je nju prošlo samo desetak ljudi. Razlog je što ta informacija nije na odgovarajući način raširena. Takođe, za tih desetak ljudi ne postoji statistička evidencija. Ministarstvo za dijasporu priprema i projekat „Upoznaj državu Srbiju“ koji će zainteresovanim pripadnicima dijasporu omogućiti praksu u državnim institucijama Srbije. Ovde se očekuje veći odziv jer će projekat biti sproveden u saradnji sa Udruženjem studenata dijasporu.

U aprilu 2006. godine Međunarodna organizacija za migracije (IOM) pokrenula je Projekat privremenog povratka kvalifikovanih stručnjaka – državljana (TRQN). Ovim projektom bilo je planirano je da se u Srbiju privremeno vrati na rad 25 visoko obrazovanih stručnjaka, koji u Holandiji imaju dozvolu stalnog boravka ili holandsko državljanstvo, kako bi svojim znanjem i radom u privatnom i javnom sektoru dali doprinos razvoju zemlje. Projekat je sada modifikovan, ali su velikim delom aktivnosti prestale, između ostalog, zbog ekonomske krize. Naša država nije dostigla nivo ekonomskog rasta da bi bila u stanju da ponudi nova radna mesta sposobnim i

²⁶ Božidar Đelić za „Blic“: Sprećićemo odliv mozgova iz Srbije, 8. mart.2010.

obrazovanim ljudima iz inostranstva. Drugi razlog je što nakon izbora, veoma retko, nove garniture u ministarstvima nastavljaju započete projekte.

Beogradski fonda za političku izuzetnost BFPE je razvio projekat „Angažovanje stipendista SAD i Velike Britanije na unapređenju ugleda Srbije“ Uspeli su da okupe 60-70 stipendista (najviše Chevening stipendije) i to tako što su preko njihovih udruženja dali obaveštenje o projektu i zamolili zainteresovane da se jave. Oni su uglavnom stipendisti humanističkih nauka, te su došli do zaključka da se možda oni više vraćaju, nego stipendisti prirodnih i tehničkih nauka. Uglavnom svi stipendisti rade i to na važnim mestima, uključujući i ministarku telekomunikacija Jasnu Matić.

Kroz rad sa njima uočili su poteškoće sa kojima se oni suočavaju pri povratku: stav „da si nešto vredio ne bi se ni vratio“, teškoće nostrifikacije diplome (jedna naša sunarodnica je doktorirala međunarodne odnose na Kolumbiji u SAD, a budući da je doktorat pisan kroz grupni rad, ovde ne žele da joj priznaju ni „master“). Takođe kažu da kada su odlazili na studije niko im nije dao informaciju o postojanju srpskih studenata na istom fakultetu, te bi to oni otkrivali tek nakon nekoliko meseci provedenih na fakultetu.

WUS Austria je organizovao treći po redu ciklus aktivnosti ublažavanja posledica pojave odliva mozgova, koji je započeo 2007. i trajaće do jeseni 2010. godine. Konkretno, projekti *brain gain* obuhvataju povezivanje akademaca i stručnjaka iz evropskih i neevropskih zemalja sa fakultetima u zemlji porekla. Ciljna grupa su studenti koji su poreklom sa teritorije bivše Jugoslavije, a koji su 90-ih godina napustili zemlju. U poslednjih sedam godina, programima WUS-a dovedeno je 284 akademaca, uglavnom preko stručnih seminara i predavanja.

„Serbian City Club“ osnovali su kasnih 90-tih Srbi zaposleni u londonskim finansijskim institucijama sa ciljem da okupe mlade srpske profesionalce koji žive i rade u Velikoj Britaniji kako bi razmenjivali informacije - profesionalna, poslovna i društvena saznanja. Istovremeno, tragaju za načinima za prenos znanja i iskustva u Srbiju, što bi doprinelo jačanju evropskog identiteta Srbije i njene uloge na Balkanu.

5.4. Programi podsticanja mobilnosti i stručnog usavršavanja

Fond za mlade talente Republike Srbije, formiran je 2005. godine sa ciljem da se najboljim studentima osnovnih i postdiplomskih studija omogući finansijska podrška za studiranje u zemljama EU, kao i da se pomogne najboljim studentima završnih godina u Srbiji da studije privedu kraju.

Fond za mlade talente je pri osnivanju bio u okviru Ministarstva finansija, da bi kasnije reorganizacijom bio izmešten u resor Ministarstva prosvete. Zbog nedostatka sredstava Fond faktički nije radio u 2007. godini, a reaktiviran je u avgustu 2008. godine u okviru nadležnosti Ministarstva omladine i sporta.

Od avgusta 2008. godine do aprila 2010. godine Fond za mlade talente nagradio je i stipendirao preko 3300 učenika srednjih škola i studenata. Mladim talentima je kroz

nagrade i stipendije Fonda dodeljeno preko 800 miliona dinara. Fond za mlade talente je, do sada, realizovao sledeće konkurse:

1. Konkurs za nagrađivanje učenika srednjih škola za postignute uspehe na priznatim takmičenjima u zemlji i inostranstvu.
 - u 2008. godini nagrađeno je 429 učenika i studenata (od prijavljenih 619 kandidata). Izdvojeno oko 40 miliona dinara
 - u 2009. godini nagrađeno 615 učenika i studenata (prijavljeno 998). Izdvojeno oko 38 miliona
 - rezultati konkursa u 2010. godini još uvek nisu konačni, prijavljeno 818 učenika srednjih škola (lista preliminarnih rezultata je na sajtu Ministarstva omladine i sporta www.mos.gov.rs)

2. Konkurs za stipendiranje najboljih studenata završne godine prvog stepena studija i studenata studija drugog i trećeg stepena na univerzitetima zemalja članica Evropske unije i Evropske asocijacije za slobodnu trgovinu (EFTA) i na vodećim svetskim univerzitetima.
 - u 2008. godini dodeljeno 96 stipendija, prijavljeno 241 kandidat. Visina stipendije 1 250 000 dinara. Konkurs se tada odnosio samo na studije u zemljama EU, od 2009. godine se proširuje i zemlje EFTA i na vodeće svetske univerzitete.
 - u 2009. godini dodeljeno 155 stipendija, prijavljeno 215 kandidata. Visina stipendije je bila 673 000 dinara

3. Konkurs za stipendiranje do 1000 najboljih studenata završnih godina osnovnih akademskih, i diplomskih akademskih studija-master, za fakultete čiji je osnivač Republika Srbija.
 - za školsku 2008/09. prijavljeno 1554 kandidata, dodeljeno 1000 stipendija. Visina stipendije 25 000 dinara mesečno.
 - za školsku 2009/10. godinu prijavljeno 2224 kandidata, dodeljeno 1000 stipendija. Visina stipendije 25 000. dinara mesečno.

Stipendisti su u ugovornoj obavezi da u periodu od osam godina nakon završetka studija, pet godina provedu radeći u Republici Srbiji. Najveći problem stipendista što im se po povratka u zemlju ne garantuje posao.

Pored finansijske podrške, dodele nagrada i stipendija, Fond za mlade talente Republike Srbije, je svojim stipendistima, kroz saradnju sa značajnim institucijama poput Nacionalne službe za zapošljavanje, Narodne biblioteke Srbije, Srpske akademije nauka i umetnosti, kompanija JAT Airways, kompanija Microsoft, Telenor i drugih, omogućio niz pogodnosti koje im pružaju značajnu pomoć i podršku u daljem akademskom usavršavanju.

Fond za mlade talente Republike Srbije je, u saradnji sa kompanijom Microsoft, omogućio stipendistima i servis Live@edu. Takođe, Fond je formirao bazu podataka o stipendistima na osnovu koje je u komunikaciji sa njima, prati aktivnosti i potrebe. U tom smislu Fond je osnovao i Centar za karijerno vođenje i savetovanje mladih talenata, samo za stipendiste fonda.

Univerzitetski centar za razvoj karijere osnovao je Beogradski univerzitet s namerom da pomogne diplomcima i studentima završnih godina u pronalaženju posla. Cilj je da mladi ljudi postanu konkurentni i da sami nauče da upravljaju svojom karijerom. Centar u saradnji sa uspešnim firmama organizuju stažiranja, radionice, i treninge za apsolvante i diplomce. Trenutno je aktuelan program sa firmom "Alpine" gde odabrani diplomci Građevinskog fakulteta prolaze 18 mesecu dugu praksu u Srbiji i zemljama regiona. Slični programi stažiranja organizovani su i u firmama kao što su Microsoft, British American Tobacco, INBEV (Apatinska pivara) i dr. Takvi programi daju polaznicima prva iskustva i osnovna i praktična znanja na tržištu rada. Kao primer posebno uspešne saradnje ističe se praksa sa Polymarkom gde je 60% ljudi koji su bili na praksi u toj firmi, dobilo zaposlenje (Kroz četiri ciklusa praksu u Polymarku prošlo je oko 40 ljudi). Postoji veliko interesovanje za programe stažiranja tako da je za 8 pozicija za praksu u kompaniji Telenor konkurisalo 700 kandidata.

Zajedno sa Nacionalnom službom za zapošljavanje, Centar za razvoj karijere vodi program "Prva šansa" namenjen zapošljavanju mladih koji su u evidenciji NSZ. U Centru ističu da NSZ na žalost ne vodi evidenciju koliko je ljudi preko ovog programa stažiranja uspelo da se zaposli i ukoliko su dobili zaposlenje da li su uspeli da se održe na radnom mestu nakon što su poslodavcima ukinute subvencije davane u cilju zapošljavanja mladih. Kao veliki problem u Centru ističu da fakulteti ne zadržavaju kontakt sa diplomcima i ne postoji mogućnost da ih Centar poveže sa zainteresovanim poslodavcima iako znaju da svake godine diplomira veliki broj sjajnih studenata.

Uz finansijsku podršku Vlade Srbije svake godine Istraživačka stanica Petnica (ISP) organizuje veliki broj različitih programa u obliku kurseva, seminara, naučnih kampova, radionica za učenike, studente i nastavnike. Na ovim programima kao predavači gostuju iskusni naučni radnici i istraživači iz velikog broja naučnih instituta i fakulteta. Glavnina programa ISP namenjena je osnovnoj ciljnoj grupi – učenicima srednjih škola, odnosno mladima u uzrastu od 15 do 19 godina.

Evropski pokret je od 2005. imao više projekata za mlađu populaciju (do 35 godina). Projekti su bili namenjeni širenju znanja o obrazovanju, zaposlenju, i ostalim aspektima života u Evropi, u cilju formiranja realne slike, ili razbijanja „pozitivnih predrasuda“ o Evropi (mladi su se uverili da u EU nije sve savršeno i lako, pogotovo kad je u pitanju obrazovanje i traženje zaposlenja). Cilj projekta „Putujmo u Evropu“, kao jedan od najuspešnijih projekata iz te grupe, bio je razmena iskustava sa kolegama sa evropskih univerziteta, ali i upoznavanje drugačijih, a opet sličnih kultura. Projekat su finansirali Skupština grada Beograda, Železnice Srbije, a 2005. Ministarstvo prosvete i sporta, uz mnoge domaće i strane kompanije. Slični projekti su „Dobrodošli u Nemačku“, „E, mogu

i ja!“, gde se takođe, radi razmene iskustva, mladi ljudi povezuju sa svojim vršnjacima u evropskim zemljama.

Strukovne organizacije studenata sprovode mobilnost i razmenu za vreme leta, kao i pojedine nevladine orgnaizacije. U saradnji sa WUS, Fond "Dr Zoran Đinđić" raspisao je konkurs za 50 studenata i diplomiranih stručnjaka za program tromesečnog profesionalnog usavršavanja u Austriji.

54.1. Programi EU u Srbiji u oblasti stručnog usavršavanja i mobilnosti

U Srbiji se sprovode i nekoliko programa Evropske unije u cilju stručnog usavršavanja i povećanja mobilnosti naučnih radnika, studenata i omladine.

Srbija se pridružila projektu razvijanja Evropske istraživačke oblasti (European Research Area (ERA)), koji je nastao na Lisabonskom samitu, marta 2000. godine. Na osnovu preporuka Evropske komisije, očekuje se povećanje broja istraživača u Evropi za 700.000, do 2010. godine, kroz prijem istraživača iz trećih zemalja i povratak istraživača u zemlje članice EU. Jedna od prvih reakcija na ovu inicijativu bila je potenciranje značaja ljudskih resursa i mobilnosti i izražavanje zabrinutosti u vezi sa preprekama za mobilnost istraživača. Reagujući, Evropska komisija je, u junu 2001. usvojila Strategiju za mobilnost u Evropskoj istraživačkoj oblasti.

Osnovni elementi Strategije za mobilnost u Evropskoj istraživačkoj oblasti su:

- uspostavljanje i razvoj okruženja koje pospešuje mobilnost istraživača, odnosno:
 - unapređenje zakonodavstva, pre svega u vezi sa prijemom istraživača, pristupa informacijama o zapošljavanju, socijalnoj sigurnosti i oporezivanju,
 - stvaranje mogućnosti za bolje informisanje mobilnih istraživača, odnosno, vođenje precizne statistike o mobilnosti,
 - pružanje praktične pomoći mobilnim istraživačima, odnosno stvaranje mreže centara mobilnosti i nacionalnih ombudsmana,
 - kvalitativna unapređenja, kroz organizaciju ministarskih sastanaka sa temom mobilnosti, razmena dobrih praksi i, u daljoj perspektivi, razvoj povelje kvaliteta prijema stranih istraživača u Evropi,
- finansijska podrška stvaranju kritične mase mobilnih istraživača u ERA, na lokalnom, regionalnom, nacionalnom i EU nivou.

U Srbiji je osnovan *Centar za koordinaciju Nacionalne mreže istraživača* u Nišu. Misija Centra je razvoj infrastrukture, logistike i odnosa sa javnošću za održivi razvoj Nacionalne mreže mobilnosti istraživača. Delokrug rada Centra čine: Strategija razvoja mreže mobilnosti, Spoljni odnosi, Razvoj EURAXESS portala, Promocija, Razvoj mreže Uslužnih centara, Trening i Izveštavanje. EURAXESS - *Researchers in Motion* je web portal www.euraxess.rs koji omogućava pristup potpunim i ažurnim informacijama i uslugama, namenjenim istraživačima iz Evrope i van nje, koji žele da započnu ili nastave

svoju naučnu karijeru u Evropskim istraživačkim institucijama. EURAXESS predstavlja pan-evropsku inicijativu, koju podržava 35 zemalja. On obezbeđuje jedinstveno mesto pristupa informacijama iz svih ovih zemalja, uključujući i mesta pružanja neposrednih, personalizovanih usluga istraživačima koji žele da nastave svoju karijeru u nekoj Evropskoj zemlji.

„Erasmus Mundus“ je program podrške saradnji i mobilnosti u visokom obrazovanju kroz promovisanje najkvalitetnijih evropskih master i doktorskih studija. Program ima za cilj unapređenje kvaliteta visokog obrazovanja i međukulturnog razumevanja kroz saradnju sa partnerskim zemljama kao što je Srbija. Njime se želi povećati atraktivnost i prepoznatljivost evropskog visokog obrazovanja širom sveta. Za Zapadni Balkan su projekti „Basileus“ (Balkans Academic Scheme for the Internationalisation of Learning in cooperation with EU universities) i „Join EU SEE“.

„Basileus“ je projekat finansiran pod „Erasmus Mundus External Cooperation Window Programme“ od Evropske komisije, kao jedan od prvih projekta velike mobilnosti u regionu. Projekat realizuje konzorcijum 8 univerziteta EU i 12 univerziteta sa Zapadnog Balkana. Stipendije se dodeljuju za pohađanje fakulteta koji su članovi konzorcijuma. Studenti redovnih i master studija mogu da apliciraju za period od jednog akademskog semestra ili jedne akademske godine, doktoranti za 6 meseci, postdoktoranti za 10 meseci i akademsko osoblje (profesori i istraživači) za 1 mesec mobilnosti.

Kroz projekat „JoinEU-SEE“ nastoji se olakšati reforma obrazovanja u skladu sa Bolonjskim procesom. Učesnici projekta imaju dobit od ovog projekta kroz razmenu iskustava u akademskim, kulturnim i ekonomskim oblastima. Projekat doprinosi razvoju kapaciteta institucija visokog obrazovanja, ali i javnog i privatnog sektora kroz uključivanje korisnika u njihov rad.

„Tempus“ je program Evropske unije koji takođe pomaže reformu i modernizaciju visokog obrazovanja u partnerskim zemljama i jedan je od najstarijih i najuspešnijih programa saradnje EU. Program pomaže da obrazovni sistemi partnerskih zemalja ostvare prihvatanje trendova razvoja visokog obrazovanja EU koji proističu iz Lisabonske agende i Bolonjskog procesa.

Program funkcioniše tako što studentima i nastavno-naučnom osoblju iz svih zemalja sveta daje mogućnost uključivanja u postdiplomske studije na visokoškolskim institucijama Evropske unije i obratno tj. omogućava se mobilnost studenata i nastavnika iz EU u partnerske zemlje. Projekti u Srbiji započeti su 2008. Stipendije za studentsku razmenu do sada je dobilo 250 akademaca, a više od 200 ljudi dobilo je stipendije za celokupne master i doktorske studije. Kod stipendista koji se vraćaju u Srbiju, kancelarija „Tempusa“ pokušava da ih poveže sa Centrom za razvoj karijere i sa Privrednom komorom Srbije. Još uvek, međutim nije razvijen sistem praćanja ljudi, nakon dobijanja stipendija za napredne studije i završetak školovanja.

Problem se pojavljuje što i pored činjenice da je državni univerzitet potpisao 2007. pravilnik o priznavanju i razmeni studenata, diplome na naprednim interdisciplinarnim studijama se ne priznaju u Srbiji. Ukoliko žele da nastave studijsko usavršavanje u Srbiji

nakon što su npr. dobili master na fakultetima u EU, oni moraju da polažu diferencijalne ispite, jer naše školstvo ne prepoznaje interdisciplinirane studije na način na koji se takva nastava pohađa u zemljama EU.

Program "Mladi u akciji" je jedan od najznačajnijih mehanizama EU za podršku implementaciji lokalnih i međunarodnih omladinskih projekata, neformalno-obrazovnih aktivnosti i mobilnost mladih. U Srbiji ga sprovode državne institucije kao što je Ministarstvo omladine i sporta i nevladine organizacije, kao što su „Hajde da...“ i „Građanske inicijative“. Naša zemlja ne može da konkuriše za sve stavke ovog programa jer nije članica EU, a Srbiji su sada dostupni programi u domenu volontiranja i razmena.

Zaključak

Iz razgovora sa ključnim akterima u oblasti migracija visokokvalifikovanih kadrova, može se prvenstveno zaključiti da treba napraviti razliku između njihove mobilnosti, koju treba sistematski podsticati i odliva mozgova koji treba sprečavati ili pretvarati u priliv mozgova.

S obzirom na to da je obrazovanje neizostavno povezano s napredovanjem u struci, može se reći da su migracije deo karijernog obrasca naučnika te da je normalno očekivati kao poželjan, povremen rad u inostranim institucijama, što je karakteristično i za naučnike zaposlene u razvijenijim zemljama.

Potrebno je povećati cirkulaciju stručnjaka u skladu sa nacionalnim razvojnim interesima u kontekstu globalizacije i optimizirati njihov doprinos tim interesima bez obzira u kojoj zemlji se nalaze. „Izazov je pretvoriti „diskusije“ (na primer, konferencije, web sajtove i online komunikacije) u „projekte“, kao što je poseta univerzitetskih profesora iz dijaspori matici ili ulaganje u projekte matice.“²⁷ Kroz mrežu dijaspori upotrebom postojećih veza i nove tehnologije, usluge visokostručnih migranata mogu da budu iskorišćene sa malim sredstvima. U eri ubrzanog razvoja tehnologije, kao vid saradnje sa naučnom dijasporom, potrebno je promovisati i komunikaciju putem tzv. *video konferencija*. Ovaj vid komunikacije u značajnoj meri umanjuje cenu troškova mnogih naučnih projekata, ali omogućava da se predavanja, naučni skupovi i seminari organizuju na visokom nivou.

Jedna od sledećih faza evropskih integracija temelji se na zajedničkom tržištu radne snage, a Srbija je tu u veoma nepovoljnom položaju imajući u vidu nekonzistentnost svog sistema obrazovanja sa onima u zemljama EU. U sadašnjoj fazi, potrebno je intenzivnije uključivanje mladih u programe akademske mobilnosti, što se inače ocenjuje kao jedan

²⁷Vladimir Grečić, *Bolje korišćenje talenta kao faktor povećanja konkurentnosti*, u Ekonomski-finansijski odnosi Srbije sa inostranstvom: Nužnost nove strategije, Naučno društvo ekonomista da Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomskim fakultetom, 97-113, Beograd, 2009.

od najvažnijih ciljeva Bolonjskog procesa. Međusobno upoznavanje najlakše se postiže razmenom studenata, nastavnika i istraživača, a ona će biti intenzivnija što je obrazovni sistem zemlje kvalitetniji i prepoznatljiviji kao sistem prilagođen evropskim standardima. Time se neposredno ostvaruje veća mobilnost studenata i nastavnika, s namerom stvaranja jedinstvenoga evropskog prostora za visoko obrazovanje.²⁸

Sve studente, ali i profesore kao i uprave za visoko obrazovanje, trebalo bi i nadalje sistematski informisati o Bolonjskoj deklaraciji i programima mobilnosti, kao i o specifičnim namenama svakog od programa, postupku uključenja, pokazanim koristima kao i poteškoćama studijskog boravka u inostranstvu.

Na kratak rok, emigracija obrazovanih radnika je gubitak za zemlju porekla migranata, odnosno *brain drain*. Međutim, zahvaljujući brojnim kanalima saradnje, prilagođavanjem programa obrazovanja i ekonomskog razvoja, tokom vremena, na dugi rok javlja se mogućnost dobitka, *brain gain*. Treba imati na umu da će procep u životnim očekivanjima, demografskoj i ekonomskoj strukturi, socijalnim uslovima i političkoj stabilnosti između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja i dalje pogodovati procesu odliva mozgova. U kontekstu evropskih integracija, pre svega je odgovornost države porekla da radi na povezivanju naučno-tehnološke elite u dijaspori sa zemljom.

U Srbiji je moguće napraviti pomak i bez mnogo sredstava i finansijskih ulaganja. Radi se, pre svega, o "kompletiranju i poboljšanju javnih i privatnih institucija, poštovanju zakona, podržavanju i omogućavanju konkurencije, smanjenju protekcionizma i davanju jednake šanse svima... Srbija glavnu dugoročnu konkurentsku prednost ima u znanju što će iskoristiti, kroz reformu obrazovanja, većim naglaskom na istraživanje i primenu inovacija kao i bržim razvojem novih informacionih i komunikacionih tehnologija."²⁹ Kreiranje ambijenta sigurnosti i izvesnosti za kvalitetan istraživački rad uključuje obezbeđivanje novih i dobro plaćenih radnih mesta uz druge mere kao što su krediti za rešavanje stambenog pitanja, ulaganje u opremu i literaturu i adekvatno vrednovanje postignutih rezultata.

„Pošto u najvećem broju slučajeva teško da je ostvariv povratak, a kompenzacija uloženi sredstava u stvaranje kadrova nerealna, mobilizacija naučnika i inženjera „na daljinu“ dobija na značaju. Pri tome, treba istaći značaj stvaranja profesionalnih mreža koje će umrežiti naučnike u dijaspori i one u zemlji porekla. Preko njih će biti moguće da se okupljaju stručnjaci za razvojne projekte, poput formiranja timova od nacionalnih i inostranih igrača.“³⁰ Od profilisanih i vrsnih stručnjaka, upravo se očekuje da pored znanja, u zemlju donesu "preduzetnički duh, kontakte i inicijativu". Stvaranje snažne „tragajuće mreže“ dijaspore zahteva vreme, strpljenje i institucionalne sposobnosti. Strategija „korišćenje umova“ (*brain gain*) ima mnoštvo formi. Profesor Vladimir Grečić

²⁸ Antonio Dragun i Renata Relja, *Akademski mobilnost studenata: Stavovi studenata Ekonomskog fakulteta u Splitu*, Revija za sociologiju 37(1-2):63-76, Zagreb, 2006.

²⁹ Vladimir Grečić, *Bolje korišćenje talenta kao faktor povećanja konkurentnosti*, u Ekonomski-finansijski odnosi Srbije sa inostranstvom: Nužnost nove strategije, Naučno društvo ekonomista da Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomskim fakultetom, 97-113, Beograd, 2009.

³⁰ *Ibid.*

navodi tri moguće: (1) regrutovanje stručnjaka iz inostranstva za ključne segmente u zemlji; (2) povratak talenata – programi za povratak talenata; i (3) izgradnja mreže za korišćenje umova na daljinu.³¹

Jedan od zaključka jeste i da je značajan pomak napravljen u državnoj politici i sistemskom pristupu ovom izazovu kroz dve strategije – Strategija naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije (2009-2014) i nacrt Strategije očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijaspore, kao i matične države i Srba u regionu.

Takođe postoje projekti i za podsticanje mobilnosti i za razvijanje saradnje sa naučnom dijasporom i za podsticanje njihovog povratka. Međutim, ovi projekti su uglavnom u začetku ili kratkog trajanja odnosno neodrživi. Nedostaje im koordinisanost, kao i praćenje njihovih efekata i identifikovanje dobrih praksi. Stoga bi razmena informacija i praćenje efekata postojećih projekata bila značajna za ostvarivanje sinergije i većih efekata, kao i održivosti ovih projekata, odnosno njihovo uključivanje u strategije i planove države i institucija.

Još dva problema su posebno identifikovana kroz razgovor sa ključnim akterima u ovoj oblasti.

Prvo, gotovo svi intervjuisani su identifikovali kao prvi korak u saradnji sa naučnom dijasporom razvoj baze naučnika iz dijaspore. Pri tome gotovo svako od aktera u ovoj oblasti ima svoju bazu naučne dijaspore. Možda bi prvi korak trebalo da bude spajanje postojećih baza, a zatim širenje baze posredstvom naučnika u inostranstvu, ali i stipendista i naučnika koji su se vratili u zemlju,

Drugo, problem nostrifikacije diploma i uopšte pitanje korišćenje potencijala visokokvalifikovanih kadrova koji su se vratili u zemlju. Potrebno je istražiti na koji način oni uspevaju da plasiraju svoje znanje i veštine u svojoj zajednici i sa kojim se preprekama suočavaju pri tome. Stoga bi trebalo izmeniti i Zakon o visokom obrazovanju i to u pravcu otklanjanja administrativnih prepreka vezanih za nostrifikaciju diploma i omogućavanja predstavnicima naučne dijaspore da u kapacitetima zvanja stečenih na prestižnim svetskim akademskim institucijama, istražuju i predaju na srpskim univerzitetima. S tim u vezi bi trebalo i izmeniti i opšte akte visokoškolskih institucija, kako bi se ubuduće izbegla praksa, da se naučnicima svetskog glasa „velikodušno” ponudi mesto pripravnika u srpskim visokoškolskim institucijama. Upravo suprotno, zakon bi trebao da stvori mogućnosti da se najznačajnijim predstavnicima srpske naučne dijaspore dodeli i poseban status, kako bi se osiguralo njihovo prisustvo i ekspertiza u onim naučnim, ali i privrednim oblastima u kojima su takva znanja najpotrebnija.

Bibliografija

³¹ *Ibid*

Albanian Institute for International Studies, *Albanian Brain Drain: Turning the Tide*, Tirana 2005.

Antonio Dragun i Renata Relja, *Akadska mobilnost studenata: Stavovi studenata Ekonomskog fakulteta u Splitu*, Revija za sociologiju 37(1-2):63-76, Zagreb, 2006.

Institute for the Study of International migration, *Migration and Economic Development*, Lexington Books, 2006.

IOM, *Migration in Serbia: A Country Profile 2008*, Geneva 2008.

Marko Nikolić, *Položaj građana SCG u evropskim zemljama*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd 2005.

Martin Baldwin-Edwards, *Migration policies for a Romania within the European Union: Navigating between Scylla and Charibdys*, South East European and Black Sea Studies, 2007.

Mirjana Adamović, Silva Mežnarić, *Potencijalni i stvarni "odljev" znanstvenog podmlatka iz Hrvatske: empirijsko istraživanje*, Revija za sociologiju 34 (3-4): 143-160, Zagreb, 2003.

Silvano Bolčić, *I seljavanje radne snage i odliv mozgova iz Srbije tokom 90-tih u: Silvano Bolčić i Anđelka Milić (ur.) Srbija krajem milenijuma - razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Filozofski fakultet - Institut za sociološka istraživanja, Beograd, 2002.

Sveva Avveduto, Carolina Brandi, *Defining Brain Drain, Evolution of Theories of Brain Drain and Migration of Skilled Personnel and Human, Brain and Knowledge Mobility*, UNU-MERIT, Maastricht, 2004.

UNDP, *From Brain Drain to Brain Gain: Mobilising Albania's Skilled Diaspora*, Tirana 2006.

Vedran Horvat, *Brain Drain. Threat to Successful Transition in South East Europe?*, Southeast European Politics, Volume V, Number 1, May 2004.

Vladimir Grečić, *Bolje korišćenje talenta kao faktor povećanja konkurentnosti*, u: Ekonomski-finansijski odnosi Srbije sa inostranstvom: Nužnost nove strategije, Naučno društvo ekonomista da Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomskim fakultetom, 97-113, Beograd, 2009.

Vladimir Grečić, Đuro Kutlača, Vlastimir Matejić, Obrad Mikić: *Migracije visokostručnih kadrova i naučnika iz SR Jugoslavije*, Institut za međunarodnu politiku i privredu i Ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu, Beograd, 1996.

Vuković Drenka, *Migrations of the Labour Force from Serbia, in: South-East Europe Review*, (Vol. 4) 2005.

Wei Ha, Junjian Yi, Junsen Zhang, *Brain Drain, Brain Gain, and Economic Growth in China*, UNDP, 2009.

World Economic Forum, *The Global Competitiveness Raport 2009-2010*, Geneva, 2009.

Grupa 484 zahvaljuje kolegama i saradničkim organizacijama koji su učešćem u intervjuima omogućili izradu ovog teksta:

Ljiljana Ubović

Beogradski fond za političku izuzetnost (BFPE)

Svetlana Stefanović, Vojislav Milošević
Evropski pokret u Srbiji

Tanja Azanjac
Građanske inicijative

Gerold Schwarz
Međunarodna organizacija za migracije (IOM)

Tamara Nikolić, Sonja Gička
Ministarstvo omladine i sporta Srbije

Đorđo Prstojević, Sandra Popović, Tatjana Jokanović
Ministarstvo za dijasporu Srbije

Nada Dragović
Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Srbije

Nataša Kočiš
Serbian City Club

Sofija Dukić, Marija Filipović-Ožegović
Tempus kancelarija u Srbiji

Dejana Lazić, Marija Jovanović
Univerzitetski centar za razvoj karijere

Dušan Bugarski
World University Service (WUS) Austria